

ОӘЖ 101.9

ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ САЯСАТ ЖАЙЛЫ ОЙЛАРЫ

Брысты Дүйсенқызы
duisenkizil116@mail.ru

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті «Философия және этика»
мамандығының 2 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Р. Кемербай

Жүсіп Баласағұнның атақты кітабында негізгі төрт принцип - Әділдік, Дәулет, Ақыл, Қанағат мәселесі айқын байқалып тұрады. Оның ойынша әділдік билеуші Күнтолды бейнесі арқылы суреттеліп қатты да дұрыс құрылған заңдарға негізделген. Бұл шығармада негізгі кейіпкердің аты түркілердің дәстүріндегі аспан денелерімен байланыстыра отырылып қойылған. Мысалы Күнтолды біріккен сөз, яғни күннен жаралған деген ұғымға жақын. Екінші кейіпкер де сол сияқты Айтолды есімімен берілген. Ол – везир, яғни бүгінгі тілмен премьер-министр деуге болады. Айтолды есімін жалпақ тілмен толысқан ай деп түсінуге болады. Қазіргі жаңа қазақтардан «Толғанай», «Айкүнім», «Күнту» деген керемет әдемі қыздардың атын естіп қаламыз. Алайда осындай сабақтастық байланысты тек есімдерден ғана емес бір ғана идеология ұстанған жабық қоғамдағы ортағасырлық дәстүрдің ритуалды элементтерден де іздеген дұрыс болар еді. Қаған мен уәзір туралы А.Егеубаев былай дейді:

Күнтуды мен Айтолды.

Бірі – қаған, бірі – уәзір.

Бірі - Әділет, бірі – Дәулет.

Жүсіп Баласағұнның қоғам туралы ілімінің орталық тақырыбы әділдік, бақыт, күй талғамайтын көнбістік. Әділетті заңы бар қоғам ғана тұрақты болады. Ол заңдарға билеушіден бастап, оның қол астындағылардың барлығы бағыну қажет. Осы тұста айтарым демократиялық мемлекет құрамыз деп бос даурықпай, бабамыз көрсеткен адал жолға әуестеніп, өз заңдылығымызды реттестіргеніміз дұрыс болар еді.

Жүсіп мемлекеттегі билеушіге және қоғам мүшелеріне ерекше мән береді. Жүрегін Әділдікке толтырған кісі, кісі көрсе қымсынбай тік жүреді.

Адамдық адамнан қымбат! Жер бетінде адамдар көп, адамдық аз. Аз нәрсе аз, Айтолды! Кісі сирек емес, кісілік сирек.

- Әділдіктің жақсы-жаманы, үлкенкішісі бола ма? Ағайын, бауыры бар ма?

- Әділдіктің әкесі кішілік. Кісілік, Айтолды, кісісіне қарай бітеді. Кісінің кісілігі ісі мен ділінен шығады. Пейіл деген ағасы, мейір деген інісі бар. Адам деген атасы бар. Атаның жолы кең, даңғыл жол, ағаның жолы бірде кең, бірде тар, бірде көл, бірде шөл, інінің жолы бірде бар, бірде жоқ...

- Жауы бар ма?

- Әділдікке бәрі жау. Жауының зоры – мұнафықтар. Әділдіктің кейпіне кіріп адастыратындар. Бірі түлкі сұрықты, бірі қорқау сұрықты, бірі барыс, енді бірі доңыз айбатты. Әділдіктің кейпін бұзатын да солар...»

Құтты білік этика-дидактикалық шығарма, адам ғұмырының негізгі мақсаты даналыққа қол жеткізу дегенді түсіндіреді. Билеушінің ақылы мен даналығын айқындай отырып, қол астындағыларына қайырымды болуын тілейді. Осыған орай бүгінгі мемлекетіміздегі қайырымды басқарудың қажеттілігі де сол ойшыл принциптерімен тәркіндес. «Бетеге кетіп бел қалады, бектер кетіп ел қалады дегенге жүгінсек, дана Жүсіптің де айтпағы бектер келбеті еді, ал біздің министрлер, әкімдер, жетекшілер тізіміне айтқым келгені Құтты біліктен сәл хабардар болса артығы болмас еді:

«Бек кісіге – керек ұят, ақыл, ар,
Зұлмат күш жоқ, ақыл-арды жапырар.
Ұяты бар адамдар пәк, момын да,
Ұятты іске тигізбейді қолын да!
Кімге тәңір берсе ұят, намысты,
Оған қоса бергені құт, даңқты!»

Аталмыш шығарманы оқи отырып, уәзірлерге премьер министр, қолбасшыларға қорғаныс министрі, ғалымдарға, қолөнершілерге, көпестерге т.б. берілген мінездемелерге тап боласыз. Өйткені қоғамның барлық мүшесінің қызметі маңызды. Барлығы бір біріне керек. Қоғамның дамуы үшін өміршең этикалық негіз қажет. Адамдар оны бірігіп жасайды. Жүсіп қоғамның басшыларына назар аудара отырып, бектерге қатысты пікірлері көп:

«Атасы бектің ұлы да бек, қаған.

Бектікке асыл текті ержүрек, қайсар ер керек.

Күшті, батыл епті, есті, жүзі жарқын, мәрт ерлер керек.

Бекке қарап ел көгерер. Бегінің жүзі жарқын елдің де маңдайы ашық.

Өтүкеннің (жер атауы) бір білікті бегі былай депті:

«Шыншыл, сара болу керек ел бегі,

Көңілі, тілі – түзу, дара зерделі!

Жұртқа сыйлы, көңілі – тоқ, көзі – тоқ,

Білімді, ойлы, пейілі кең, сөзі – шоқ...

Жасай алар ізгілік пен ірілік,

Заң, ұятты сақтай білер жүгініп!

Осындай бек – болар халық көсемі,

Ұрпағы өссе – тарайды ұрқы көшелі.

Бегі халқын білігімен бастайды,

Білім жоқ па – ақылы іске аспайды!» Ал қолбасшыға байланысты Құтты біліктің арнаулы тараулары бар:

«Қолбасшылар болсын батыл, білекті,

Жауға салса жұлып жейтін жүректі

Жүрексіздер алсын содан жүректі!

Жүректілер жүрексізді бастаса,

Жүрексізге жүрек бітер басқаша!

Біл, арыстан басшы болса иттерге,
Арыстандай күркірер кеп иттер де!»

Ойшылдың сол кезде қазына басшыларына айтқаны бүгінгі біздің финанс министріне қатысты секілді ой тудырады:

«Данышпан сараң туралы не дейді, тыңда:

«Ей, сорлы, ей, мұңды, ей, түйілген жұдырық.

Сараңдықтан төмен саналатын басқа не бар?

Дүние жинайды. Жемейді. Дүниесі артында қалады».

Алтынды жинай білдің. Жұмсай білмедің.

Бұл алтын – бір жауың. Неге бермедің?

«Ей, жеуді білмейтін кісі. Дүниені жинапсың. Анық жеуші осы дүние . Сен оған асыңды дайындай бер!» деген.

Баласағұндық ойшыл қоғамның барлық қабатының өкілдеріне назар аударып отырады. Емшілер, жұлдызнамашылар, ақындар, жер иелері, саудагерлер т.б. сияқты қоғам мүшелерімен қалай тіл табысу керек, соның жолын үйретеді, тәртіпке шақырған.

Жалпы әділеттілік – қоғам дамуының қозғаушы күші. Әділеттілікке негізделген қоғам гүлденіп ғұмыр кешеді. Оның сәулесі қоғамды нұрға бөлейді. Бұл ұғымды ойшыл әлеуметтік тұрғыда қарастырады. Әділдікті әкімнен бастап қоғамның барлық мүшелері өзінің борышы деп білу керек. Осыған байланысты ойшыл биліктің жанжақты түрлеріне үңіліп ой қорытқан. Биліктің тирандық үлгісіне қарсы шыға отырып, зорлық-зомбылық сияқты жағымсыз іс-әрекеттерді сынға алады. Зиялы рационалистік этикадағы әділеттілік мемлекетті билеудегі алғашқы заңдылық дегенді ұстанады. Әл-Фараби әкімге тән қылықтарды бөлшектеп, жігін айырып қойса, ұстазының ізімен жүре отырып Жүсіп те әкімге тән мінездемені өзінше жеке саралайды. «Бектің ойы таза, бойы жұғымды, өзі көрікті, сөзі дана болар. Айбатымен жауын жасқап, көркімен көзді жасқап, көркімен көзді жасқап тұрар асыл бектер. Бектің ойы терең, бойы орта болсын. Бектің ісі бектік. Елдің ішін түзеу, сыртын күзету, қисығын түзету. Бектің кішісі де үлкені де кішік келер. Ел басқарған бекке кісілік пен біліктілік жарасар. Ел кісілікті қадірлейді, кішілікті қабылдайды. Бектің татқаны ащы, мінгені күйік, көргені дозақ, кешкені мұң». Осы сияқты пікірлері өте көп кездеседі. Бектің ақылы мен даналығын дәріптейді:

«Ақылды сөз-асыл сөз, інжу-маржан секілді,

Ақылды ердің сөзін ұқ, оңға бұрып бетіңді. Қылша мойның талшыдай, дағарадай басың бар, Соған бола ақылды ер, дана екен деп бас ұрмас!» Ойшыл билеушілерді әділдік нормаларын сақтауға шақыра отырып, оларға адамшылдыққа әсер етуге ұмтылады. Әділетті билеуші бейнесін жасуға тырысады, алайда оның бұл ізденістері қайырымды қоғам туралы ойларымен ұғындырылып, қоғамдық тәртіпті жақсарту туралы утопиялық пайыммен аяқталады. Жүсіптің бұл идеялары Фарабидің заң мен тәртіптің салтанат құруына жұмылдыратын әкімі бар үлгілі қоғам ұйымдастыру ұстанымдарымен үндес. «Бегі қандай заңды түзсе, қандай әділетті сіңірсе, жұрты сол жолдан шықпайды. Бек мейрімді болар. Мейірімге жылынған ел мейірлі, мейірленген қызметке бейілді. Елді басқарып бұратын да, бек, саясатты құратын да бек. Бек қаруы екі нәрсе, бірі - қаруы, екіншісі - әділ заңы. Еліне әділ заң жасап берсін, жасақ, сарбаздар қолына, ерлерге күміс таратсын. Әділ заңы бар елдің көңілі тасады, мейірі асады, күміс алған сарбаздардың күші асады. Әділ заңын бермесе, қорғаусыз қалса, ондай елдің іші қырқысқа толар» . Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік ілімі белгілі бір дәрежеде өзі шыққан таптың мүддесін қорғайды. Әрине ол үстем тап өкілі, поэмада әдемі өмірді насихаттау, мемлекеттің кемелділігіне қол жеткізу, сәттіліктің келуі, елдің гүлденуі, билеушілер даналығы сияқты қарапайым қоғам өкілдерінің санасына алыстау ұғымдар Жүсіп пайымында еркін, кең құлаш жайған. Ойшыл бақытқа жетудің әртүрлі жолдарын қарастыра отырып, соның ішінде адамның кемел мінез құлқының маңыздылығын баса айтады. Адамның бақыты қайырымдылық, шыншылдық, ізгілік сияқты әрекетпен де айқындалады. Бақыт ұғымы құбылмалы:

Құтқа сенбе: келсе кетіп қалады!

Баққа сенбе: береді һәм алады!

Баянды боп тұрса баста тұрақты

Ең асыл зат құт болар-ау, қымбаттым!. Оның мағынасын жіктейтін болсақ Жүсіп мәтіндерінде бақыт тек өзінің емес сонымен қатар өзге де сезімдер мәнімен сәйкестендіріліп түсіндіріледі. Бақыт әр адамның армандайтын қиялы. Соған жету мақсатында әрбір ойын, қиялын жүзеге асыруға тырысады. Ол адам рухының ең жоғары дәрежелі жетістігі. Бақытқа қарама-қарсы бақытсыздық ұғымы тағы бар. Бақытсыздық жаман бір қылықтар үшін берілген жаза, қате жасалынған әрекеттерге қайтарым ретінде жүреді. Сондықтан да ойшыл ілімінде бақытпен қоса бақытсыздық ұғымы қатар зерделенген.

Бақыт - әдемі өмір, ал бақытсыздық өмірді қиындататын сәттер.

«Құтты кісі өзін-өзі сақтасын.

Жаманаттың маңайын да баспасын.

Өзің таза, тұзу жолмен жүрсеңіз,

Бақытыңның бағы сонда білсеңіз!:

Мықтап ұста баяны жоқ бағынды,

Ұстамасаң, жоғалтарсың барынды!». Адамзат жетістігінің биік шыңы – білімде дегенді ойшыл үнемі айтып отырады. Білім дегеніміз қайырымдылық. Білімді адам ақылды адам, күнә жасаудан аулақ жүреді. Ол үлгілі тұлға мен кемел қоғам орнатудың маңызды факторы. Тек білімді адам ғана кемелдікке қол жеткізе алады. Зиялылық дәуірдің мінез-құлықтық табиғатын реттестіреді. «Білім қадірін біліктілер біледі. Гаухардың қадірін оны өңдеп, зерлейтін зергерлер білер. Адамның қадірін ақылды ұғар. Білімді жанға тіл қату үшін де ес керек. Есті жан біліктіге сөйлеуге де именер, кешірім өтініп, басына иіп кішілік күйге енер. Кісілікке кісілік бар. Есті сөзді есер алмас, есті алар» Білім берді: адам бұл күндері шырқау биікке көтерілді. Ақыл берді: осының арқасында шешілмейтін түйін шешілді. Құдай кімге ақыл, ой, білім-берсе, Мың сан ізгілікке қол созады. Білімді биік, ақылды ұлық деп есепте. Бұл екеуі алланың таңдаулы құлдарын асқар биікке шығарады. Егер кімде-кім бақытты болам десе білімге ден қойып, соның көмегі арқылы табиғаттың барлық күштерін өзіне бағындырады. Ондай адам үшін білім дегеніміз- қайырымды іс-әрекет. Білімді адам ғана асқақ, оның аты мәңгілік: Білім ал. Өзіңе төрден орын дайында! Білім алсаң, жаның кеуденде берік сақталады. Білімсіз кеудең мен тілің неге жарайды? Біліммен таза су сияқты барша халықтың қадесіне жара! Қанша білсең тағы біл, ізден! Білімді кісі, көрмейсің бе, қалаған тілегіне жетеді. Бұл аз білімің мең өз басың қалтырап тұр. Білгісі келмейтін көңіліңді өзіңнен жырақтат. Білім ал. Кісі бол. Өзіңді жоғары көтер. Яки мал атан да, адамдардан іргенді аулақ сал. Билеушілерге қатысты осындай ойлары бар Жүсіп, «байлық» ұғымына да ерекше мән беріп отырады. Байлықты ол материалды және рухани деп екіге бөледі. Оның ойынша нағыз байлық – жан тазалығы, өйткені рухың таза болса сен аспандай бересің. Материалды жетістіктер, байлыққа құмарлық тұлғаның мінез-құлықтық ыдырауына алғы шарттылықтар туғызады.

Сондықтан да опасыз өткінші ғұмырда байлық қумай, білімге ұмтылындар деп үндейді. Сонда ғана әлеуметтік әділетсіздіктен құтыламыз. Бұл турасында Жүсіптің пікіріне пікір қосқан Асқар Егеубаев былай дейді: «Адам баласын бір Алла жаратты. Естісі бар, есері, ессізі бар, ұлық-кіші бәрі ішінде. Бай-шығай, аңқау, надан, залым мен аяр, ғалым, ақылды мен ақымақ, не жоқ дейсің, адам аласы ішінде, Адамның аласын кім таныр. Соларды алаламай, бөлектемей, бірдей көріп билік құратын жан иесі бек... Алла кімді бекке лайықтаса, соған ақыл, жүрек, қанат бітіреді. ...Білім, ес береді».

Жалпы Жүсіп Баласағұнның ойынша білім мен ғылым адамды қанаттандырады, адам мен қоғамның қалыпты кемеліне келуіне жағдай жасайды. Ойшылдың мінез-құлықтық дидактикасы барлық адамзат баласына өзінің көп әсерін тигізді. Оның ілімі тек түркі жұртына емес, бүкіл Шығыс халықтарына үлгі-өнеге.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. А.Егеубаев. Жүсіп Баласағұн. Алматы «Орда» 2005. -311 б.
2. Ежелгі Дәуір әдебиеті. Алматы «Ана тілі», 1991. -280 б.
3. А.Егеубаев. Құтты білік 5 том. Алматы «Таймас» 2007-536 б.